

כשירד רבון העולמים למצרים: לתולדותיה של פסקה אחת בהגדה של פסח

מאת

שמחה עמנואל

תלי תלין של מחקרים נכתבו על הגדה של פסח בכלל ועל נוסחיה בפרט, ועדיין רחוקים אנו ממיצוי הנושא. בדבריי הבאים אני מבקש לבחון את תולדותיה של פסקה אחת בהגדה ואת גלגוליה ב-1,000 השנים האחרונות, למן צפון אירופה ועד תימן, דרך תחנות שונות ומגוונות. פסקה זו נדונה כבר כמה פעמים במחקר, אך כתבי היד הקדומים של ההגדה כמעט ולא נבדקו, ומשום כך יצאה התמונה מעוותת. ניתוח פלאוגרפי ופילולוגי של הממצאים שבכתבי היד עתיד ללמדנו משהו הן על תולדותיה של פסקה זו והן על תופעות רחבות בהרבה בעולם היהודי של ימי הביניים.

א. הפסקה והביקורת עליה

בימי הביניים מקובל היה במקצת המקומות לומר בהגדה של פסח פסקה המתחילה במילים 'אמר רבון העולמים' ובמקצת העדות נשתמרה הפסקה עד ימינו. מקומו של קטע זה אחרי הפסקה המסתיימת במילים 'אני ה' אני הוא ולא אחר' ולפני 'ביד חזקה זו הדבר'. וזו לשון הפסקה הנוספת, כפי שהיא מובאת באחד מכתבי היד של מחזור ויטרי (ואין היא מגוף מחזור ויטרי):

= להלן הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים בהערות: בית אריה =

compiled under the direction of M. Beit-Arié, ed. R. A. May, Oxford 1994
ed. B. Richler, Palaeographical and
Codicological Descriptions M. Beit-Arié, Jerusalem 2001

1 על הפגם התחבירי במשפט זה ראו להלן סעיף ה. למחקרים קודמים ראו בעיקר: ש"ד לוצאטו, בתוך: ג' פולק, הליכות קדם, אמסטרדם תר"ז, עמ' 41-42; ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 85-87; מ"מ כשר, הגדה שלמה: סדר הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות, הערות וציורים וילקוט פירושים³, בעריכת ש' אשכנזי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 186-187; ש' ח' ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 84-85. מחקרו החלוצי של שד"ל מיצה את מרבית המקורות הידועים, וכל הבאים אחריו הוסיפו רק מעט.

[תרביץ – רבעון למדעי היהדות, כרך עז, חוברת א (תשס"ח)]

אמרו חכמים, כשירד רבון העולם ירדו עמו תשעים אלפי רבבות, מהם מלאכי אש, מהם מלאכי ברד, מהם מלאכי חבלה. רתת וחלחלה אוחות לכל מי שרואה אותם. אמרו לפניו רבוננו של עולם הנח לנו ונעשה רצונך, אמר להם הניחו לי ואעשה רצון בניי. אמרו לפניו רבוננו של עולם והלא מלך בשר ודם שבראת בעולמך כשהוא יורד למלחמה שריו ועבדיו מקיפין אותו כדי שלא ימצא צער בגופו, ואתה מלך מלכי המלכים הקב"ה דין הוא שאנו עבדיך והם ישראל בני בריתך, נרד ונעשה נקמה במצרים. אמר להם לא נתקרה דעתי עד שארד אני בעצמי ואעשה נקמה במצרים.²

ראשוני החוקרים סברו כי מקורה הראשון של הפסקה במכילתא דר' שמעון בר יוחאי לשמ' יד 25, שכן היא מצויה שם במהדורתו של דוד צבי הופמן, המבוססת ברובה הגדול על מדרש הגדול (שם מובאת הדרשה בשמו של ר' מאיר). אך לימים מצא אליעזר אריה פינקלשטיין קטע גניזה למקום זה במכילתא, והתברר כי הפסקה איננה בו.³ נמצא אפוא כי הפסקה קיימת רק במדרש הגדול, שנתחבר בתימן בימי הביניים, אך אין לה זכר בספרות חז"ל.⁴

רש"י מתח ביקורת חריפה על פסקה זו, ודבריו נשתמרו בפי תלמידו, במחזור ויטרי:
אמרו כשירד כו' אינו מסדר האגדה, ואינו כתוב במכילתא⁵ עם שאר דברי אגדה הכתובים על מקרא 'ארמי אובד אבי'. ואותו קל וחומר האמור שם 'הלא עבדיו מקיפין אותו כדי שלא ימצא צער בגופו ואתה מלך כו', אטו מי איכא צערא קמי קודשא בריך הוא, והכתיב הוד והדר לפניו וגו'.⁶ לפיכך אינו עיקר, ואין ר' רגיל לאומרו. ועוד דההיא בבא דאמרו כשירד מפסקת בדרשה של המקרא, שהתחיל ובה לדרוש ויציאנו ה' ממצרים וגו', והפליג בינתיים בדברים אחרים שאינם מן הדרשה, ואחר כך חוזר לסיים ולדרוש הפסוק שבידו כדקתני ביד חזקה זו הדבר וכו'.⁷ לפיכך ריבוי דברים הוא.⁸

- 2 מחזור ויטרי, ב, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ד, עמ' תכט.
- 3 מכילתא דר' שמעון בן יוחאי, מהדורת ד"צ הופמן, פרנקפורט דמיין תרס"ה, עמ' 52-53; א"א פינקלשטיין, 'קטעים ממכילתא דרשב"י, ש' בארון וא' מארכס (עורכים), מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט ז"ל, ניו יורק תרצ"ו, עמ' קיד (וביתר הרחבה: L. Finkelstein, 'The Oldest Midrash: Pre-rabbinic Ideals and Teachings in the Passover Hagadah', [1938], pp. 307-308, 31).
- 4 י"נ אפשטיין, נערך והושלם בידי ע"צ מלמה, ירושלים תשט"ו, עמ' 65. וראו גם להלן ליד הערה 66.
- 5 מדרש הגדול, שמ' יד 25 (מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשט"ו, עמ' רעז). דרשות על המלאכים שרצו לסייע את הקב"ה ונענו בשלילה מצויות גם במדרשים אחרים; ראו למשל: פסיקתא רבתי כא (מהדורת מ' איש שלום, וינה תר"ם, דף קד ע"א); מדרש תהלים יח (מהדורת ש' בובר, וילנה תרנ"א, עמ' 146-147); מדרש וישע (א' ילינק, בית המדרש, א, לייפציג תר"י, עמ' 45).
- 6 ראו להלן הערה 66.
- 7 על פ': יומי איכא בכיה קמיה הקדוש ברוך הוא והאמר רב פפא אין עציבות לפני הקדוש ברוך הוא שנאמר (דה"א טז 27) הוד והדר לפני עז וחדוד במקומו' (בבלי, חגיגה ה ע"ב).
- 8 הטענה שהפסקה 'אמרו כשירד' מפסיקה את מדרש הפסוקים 'יכולה להיאמר אף כנגד הפסקה שלפניה, 'ועברתי בארץ מצרים [...] אני הוא ולא אחר', שאף היא מפסיקה את רצף הדרשות על הפסוק 'ויציאנו ה' ממצרים'.

דבריו החריפים של רש"י צוטטו מעט מאוד בדורות שלאחריו. הם הובאו בקצרה בספר 'שבלי הלקט' האיטלקי, אך נשמטו שם המילים הראשונות בדברי רש"י, ונותר רק המשך המשפט: 'אינן מסדר ההגדה ואינן כתובין במכילתא עם כל שאר ההגדה לפיכך אינן עיקר ואין ר' נוהג לאומרן'.⁹ ואין צריך לומר כי מי שקרא משפט קטוע זה לא הבין כלפי מה הדברים אמורים. מ'שבלי הלקט' הועתקו הדברים לשני חיבורים איטלקיים נוספים: ספר 'תניא רבתי' והפירוש להגדה המיוחס בטעות לר' ישעיה דיטראני, ואף שם נותרו הדברים משובשים ובלתי ניתנים להבנה.¹⁰ בספר צוטטו דבריו של רש"י לראשונה בפירוש להגדה של ר' יצחק ב"ר ישראל, פירוש שנכתב בטולדו בשנת 1320 לערך.¹¹

החכם האשכנזי הראשון שהשתמש בדבריו של רש"י – גם אם לא הזכיר את רש"י בשמו – היה כנראה ר' אלעזר מוורמייזא.¹² ר' אלעזר דן בכמה מחיבוריו בשאלת אמירת הפסקה 'אמרו כשירד' הדיון הקצר ביותר מצוי בספר ה'רקח' (להלן: הרוקח) והוא מתמצה במילים ספורות: 'ואין

וכבר העיר על כך המפרש בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 324 ebr.: 'ועברתי מפסיק כאן בדרשא של מקרא שהתחיל ובא לדרוש ויציאנו ומפסיק בנתי לדרוש ועברתי הואיל דאית' ליד' (דף 49א; ראו על כתב יד זה להלן ליד הערה 52). ואכן רב סעדיה גאון, הרמב"ם וגם מקצת כתבי היד לא גרסו פסקה זו; ראו: סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון, ש' אסף וי' יואל, 'ירושלים תש"א, עמ' קלט; משנה תורה, סוף הלכות חמץ ומצה, 'נוסח ההגדה'; כשר (לעיל הערה 1), עמ' מה, במדור חילופי נוסחאות.

8 מחזור ויטרי (לעיל הערה 2), עמ' תכח-תכט; סדור רש"י, מהדורת ש' בוכר וי' פריימן, ברלין תרע"ב, עמ' 193, סי' שצה. דברים אלו מצויים גם בפירוש המיוחס לרש"י להגדה של פסח; ראו: פה ישרים, מהדורת ח' טולידאנו, ליוורנו תקצ"ח, דף טו ע"א-ע"ב. בפירוש זה הובאה תחילה הפסקה 'אמרו כשירד' (בנוסח האשכנזי של הפסקה; ראו להלן סעיף ה) ולאחריה התנגדותו של רש"י לאמירת הפסקה. הפסקה 'אמרו כשירד' היא תוספת מאוחרת בפירוש זה, ובכתב יד של הפירוש מובאים דברי ההתנגדות של רש"י בלבד, שלקוחים בוודאי ממחזור ויטרי או מסידור רש"י; ראו: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 1404 (מרגליות 606), דף 16א, בגיליון. וראה: הגדה של פסח תורת חיים עם פירושי הראשונים, מהדורת מ"ל קצנלנבוגן, ירושלים תשנ"ח, עמ' קי-קיא, ושם במבוא, עמ' 9-10.

9 כך כבר בכתב היד הקדום של 'שבלי הלקט'; ראו: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 13705 (לשעבר: ששון 539), עמ' 481, שנעתק בשנת 1260 (=סדר חובת ליל שמורים, מהדורת י"ש שפיגל, לוד תשנ"ח, עמ' פט); ובשינויים מזעריים בנדפס: שבלי הלקט השלם, סי' ריח (מהדורת ש' בוכר וילנה תרמ"ז, דף צו ע"א).

10 תניא רבתי, מהדורת ש' הורוויץ, ורשה תרל"ט, דף נא ע"ב, סי' מה; מ"מ קרנגיל, שערי גאולה, קראקא תרנ"ו, עמ' 22, על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 377,3, דף 99ב. הפירוש איננו של ר' ישעיה דיטראני; כפי שסבר המהדיר; ראו לעניין זה: S. M. Schiller-Szinessy,

Cambridge 1876, p. 58.

11 הגדה של פסח: פסח אחד, מהדורת י"ש שפיגל, לוד תשס"ב, עמ' קיד-קטו. על המחבר ראו: שם במבוא, עמ' כד-כה.

12 דבריו של רש"י הובאו גם בפירוש להגדה של פסח שבכ"י המבורג, ספריית המדינה האוניברסיטה Cod. hebr. 17 (שטיינשניידר 152), שנדפס בידי ש"א שטרן, מאורות הראשונים: אוצר בלום מכתבי יד רבותינו הראשונים בכל מקצועות התורה, א, 'ירושלים תשס"ב, עמ' פה. המהדיר ייחס את הפירוש לר' אפרים מבונא, שקדם לר' אלעזר מוורמייזא בדור אחד, אך הוא לא הביא ראיה לייחוס זה. כ"י המבורג אמנם מכיל קטעים מתורתו של ר' אפרים מבונא, אך יש בו גם רבדים מאוחרים יותר; ראו: א"א אורבך, ערוגת הבשם, ד: מבוא ומפתחות, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' 58-62; על זמנו של ר' אפרים ראו: שם, עמ' 40. לעצם העניין אין זה משנה אם ר' אפרים מבונא העתיק את דבריו של רש"י, או שר' אלעזר מוורמייזא (ואביו, ראו להלן) היו הראשונים באשכנז שתמכו בדעתו של רש"י.

אומר אמרו כשירד רבון העולמים¹³. בפירושו להגדה של פסח האריך ר' אלעזר מעט וכתב את הדברים הבאים: 'ואין אומרים אמרו כשירד, שהרי אינו מסדר האגדה, ואינו במכילתא הכתובים על המקרא של ארמי אבד אבי, ועוד שאין להפסיק דרשה של הפסוק שהתחיל לדרש ויוציאו ה' אלקינו ממצרים, ועתה יש לדרוש ביד חזקה וכל הפסוק¹⁴. דברים אלו מבוססים בעליל על מה שכתב רש"י, גם אם הוא לא נזכר בשמו. ר' אלעזר מוורמייזא חזר לעסוק בעניין זה בדרשתו לפסח, ושם הוסיף גם את דעתו של אביו בעניין: 'אני [איני] אומר אמרו כשירד [...] ואין אבא מרי הרב ר' יב"ק [יהודה בר קלונימוס] אומ' כלל¹⁵.

מסורות מאחרות יחסית מספרות על חרם שהוטל בארץ ישראל בשלהי תקופת הגאונים על מי שנהגו לומר את הפסוק 'אמרו כשירד'. עניין זה נזכר פעמיים, ותמיד במרחקים, במרכז אירופה. באחד מכתבי היד של מחזור ויטרי נכתב בתוספת מאחרת בסוף הדין על אמירת 'אמרו כשירד': 'בארץ ישראל גזרו שלא לאמרו¹⁶. בספר האסופות האשכנזי נמסר מידע מפורט מעט יותר בעניין זה: 'ושמע' שעדיין נאספין קהל גדול להר הזיתים בג' רגלים להתפלל ומחרימין שלא יאמרו¹⁷. הכינוסים הגדולים של ישיבת ארץ ישראל במאה האחת עשרה ביום הושענא רבה והחרמות

13 רוקח, פאנו רס"ה, ס"י רפג. משפט זה נשמט משום מה בדפוסים מאוחרים של הספר (כגון ירושלים תש"ך, עמ' קנג). ר' אלעזר מוורמייזא עסק בעניין זה גם בחיבור אחר, שרק ציטוטים ממנו הגיעו לידינו. ראו להלן הערה 48.

14 הגדה של פסח ושיר השירים עם פירוש הרוקח, מהדורת מ' הרשלק, ירושלים תשמ"ד, עמ' פז. הנוסח הנדפס משובש ונשמט שם המשפט האחרון, ותיקנתי על פי כל כתבי היד של הפירוש: כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 160 (נויבאואר 1204), דף 261ג-ד (כתב יד זה עמד לפני המהדיר); כ"י מוסקוה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 614, דף 194ב; שם 511, דף 209א; כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 571 (נויבאואר 1097), דף 71א-ב, בגיליון (על כתב יד זה ראו להלן הערה 41). ציטוט מקוטע של פסוק זה מצוי בכ"י אוקספורד, בודליאנה Can. Or. 86 (נויבאואר 1103), דף 33ב (ראו: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשס"ו, נספח א, עמ' 127-128). הציטוט המקוטע הועתק משם לכ"י השמור באוצר הספרים מעשה רוקח בניו יורק, עמ' 15, ומיד לאחריהם הוסיף הסופר והעתיק את הפסוק שאין לאמרו: 'והא לך הבבא, בין ועברתי ובין ביד חזקה: אמרו כשירד רבון העולמים [...]'. החיבור שבכ"י ניו יורק הוא קיצור של פירוש התפילה לר' אלעזר מוורמייזא, אך הסופר שילב בתוכו קטעים מחיבורים אחרים. חיבור זה עמד כנראה לפני ר' ידידיה טיאה ווייל, והוא למד ממנו בטעות כי ר' אלעזר מוורמייזא נהג לומר את הפסוק: 'וראה מצאתי כתוב בשם קבלת רוקח וזה לשונו, כשירד ריבון כל העולמים בתוך מצרים ירדו עמו תשעים אלפים רבבות מלאכי חבלה [...]'. (ר' ידידיה טיאה ווייל, הגדה של פסח מרבח לספר, ירושלים תשס"ב, עמ' נב. דברים נוספים בשם 'קבלת רוקח כ"י מובאים שם, עמ' סד, ואף הם לקוחים מכ"י ניו יורק, עמ' 14. תודתי לרב ירוחם אליהו רוזנפלד, ששלח לי תצלום של כ"י ניו יורק). עותקים מאוחרים יותר של חיבור זה מצויים בספריות ציבוריות, כגון כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 385 (נויבאואר 1574), דפים 169א-187א (שני הקטעים שציטטתי: דף 184ב ודף 183ב). על טיבו של חיבור זה ראו: ש' עמנואל, 'הפולמוס על נוסח התפילה של חסידי אשכנז', מחקרי תלמוד, ג [קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך] (תשס"ה), עמ' 594-603, 625.

15 דרשה לפסח (שם), עמ' 100. על השיבושים שנפלו כאן בהעתקתו של הסופר (עד שמשמע מדבריו ש' אלעזר תמך באמירת הפסוק!) ראו להלן ליד הערה 74.

16 מחזור ויטרי (לעיל הערה 2), עמ' תכה-תכט.

17 הדברים שבספר אסופות נדפסו שלוש פעמים; ראו: שד"ל (לעיל הערה 1); M. Gaster, III, London 1928, p. 225; הגדה של פסח עם פירוש הראב"ן, מהדורת ש"א שטרן, בני ברק תשמ"ה, עמ' קט, הערה פ.

שהוטלו בהם, בעיקר על הקראים, ידועים היטב במחקה.¹⁸ עשרות ידיעות על כך נשתמרו בכתבי הגניזה, אולם אף באחד מהם לא נזכר חרם על אמירת 'אמרו כשירד'. יהודי גרמניה וצרפת ידעו לא מעט על התפילות בהר הזיתים בשלושת הרגלים ועל הכינוסים הגדולים שהתקיימו שם ביום הושענא רבה. כבר בשנת 960 כתבו גאוני ארץ ישראל לקהילות הריינוס 'שאין אנו נמנעין להתפלל בהר הזיתים בכל מועדים',¹⁹ ועם הזמן הגיעו לאירופה תיאורים חיים על מאורעות אותו היום מפיהם של יחידים שעלו לירושלים וחזרו לאירופה, דוגמת התיאור המפורט של 'ר' זכריה שגלה לירושלים לכפר על עוונותיו ושמע סדר תפילות באותו יום על הר הזיתים'.²⁰ מסתבר שלשמועות האירופיות על החרם שהוטל בארץ ישראל על אמירת 'אמרו כשירד' אין על מה לסמוך. שמועות אלו נוצרו כחלק מפולמוס סמוי – לפחות סמוי מעינינו – שהתקיים על אמירת הפסקה. בלהט הוויכוח ומתוך מגמות פולמוסיות צצה לה הידיעה כי בכינוסים הגדולים של ישיבת ארץ ישראל במאות שעברו נהגו להחרים את האומרים את הפסקה 'אמרו כשירד'. אינני יודע מה מקורה הראשון של שמועה זו ומי היו המתנגדים לאמירת הפסקה שהפיצו את השמועה. מכל מקום ברור כי כשנפוצה השמועה במאה השנים עשרה והשלוש עשרה כבר עברה לה ישיבת ארץ ישראל מן העולם, ואיש לא יכול היה לברר מה נהגו בה ומה לא נהגו בה. ואין לך טענה פולמוסית טובה הימנה, שהרי אין אדם היכול לסתרה.

ב. תפוצתה של הפסקה בימי הביניים ולאחריהם

אזכורה הראשון בדפוס של הפסקה 'אמרו כשירד' מצוי בסידור שנדפס בעיר טרין שבצפון איטליה בשנת רפ"ה. ההגדה שם אינה כוללת את הפסקה 'אמרו כשירד', אך היא מובאת בפירוש שנדפס לסירוגין בתוך ההגדה, ונכתב בו בראש הפסקה כי 'זאת ההגדה הביא רבינו סעדיה ז"ל בסדר התפלות שחבר קודם דרש "ועברתי", וכן נמי מצאתיה בקצת סדרי רב עמרם ז"ל'.²¹ אך היום ברור כי מידע זה משובש, ורב סעדיה גאון ורב עמרם גאון לא כללו פסקה זו בסידוריהם.²²

18 א' יערי, 'חג הסוכות בירושלים', סיני, לו (תשט"ו), עמ' מה-נ; מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א. תל אביב תשמ"ג, עמ' 509-515; א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל, 1099-1517', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 179-188; פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ה, עמ' 223-224.

19 ר' יודא ליווא קירכום (קירכהיים), מנהגות וזרמיזא, מהדורת י"מ פלס, ירושלים תשמ"ז, עמ' שב.

20 ריינר (לעיל הערה 18), עמ' 185. לידיעות נוספות ראו: ספר חסידים, מהדורת י' ויסטינצקי, ברלין תרנ"א, עמ' 169, סי' תרל; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 92-93. בספר 'תולדות ישר' נטען כי העליות לרגל להר הזיתים נהגו כבר בראשית ימיה של הנצרות: 'בעת הזאת היה בישראל אחד שנקרא שמעון כיפה [...] עלה בזמן סוכות על הר הזיתים ביום הושענא רבא [...]'. (S. Krauss, Berlin 1902, p. 86, ראו גם: שם, עמ' 44, 49). הטקסים שבהר הזיתים ידועים היו גם בספרד; ראו: ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 68.

21 תפילות מכל השנה עם כמה פרשים, טרין רפ"ה, בתוך הפירוש להגדה של פסח (ללא עימוד).

22 סדור רב סעדיה גאון (לעיל הערה 7), עמ' 40.

ר' יהודה הלוי, שנדד הרבה בספרד, כתב בספר 'הכוזרי' (נתחבר בשנת 1129 לערך) כי הפסקה מצויה בסיפורים אחדים, כלומר בטפסים אחדים של הגדה של פסח.²³ ר' יהודה בן יקר – שנדד בסוף המאה השתים עשרה ובתחילת המאה השלוש עשרה בין צפון צרפת לברצלונה – פירש את הפסקה בתוך פירושו להגדה של פסח.²⁴ מעדות אחת עולה כי בפרובנס נהגו לומר את הפסקה, אך עדיין איננו יודעים מה הייתה תפוצתו של מנהג זה שם, והפסקה איננה מצויה בכתבי יד פרובנסליים של ההגדה.²⁵ בראשית המאה הארבע עשרה כתב ר' יצחק בר ישראל, איש טולדו שבספרד, כי יש נוסחאות שכתוב בהן אמרו כשירד, ומיד לאחר מכן הביא את דברי ההסתייגות של רש"י.²⁶ הפסקה מצויה כנראה גם בכתב יד אחד של סידור מנהג יוון שהיה בזמנו בבית המדרש לרבנים בברסלאו (כתב היד נמצא היום בידיים פרטיות ולא ראיתי).²⁷ ר' יצחק אלאחדב, שנולד בספרד באמצע המאה הארבע עשרה לערך ונדד לסיציליה ולאחר ישראל, לא פירש את הפסקה בפירושו להגדה של פסח, אך הזכירה אגב דבריו כימה שזכרו חכמים ז"ל.²⁸

מקור חשוב נוסף הוא מחזור כמנהג ארם צובה, שנדפס פעמיים בוונציה במאה השש עשרה, בשנים רפ"ז ושי"ך. רק טפסים מעטים של שתי המהדורות שרדו בספריות העולם. ההגדה של פסח שבדפוס הראשון של מחזור זה נותרה כנראה בטופס אחד בלבד, בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, ומצויה בה הפסקה 'אמרו כשירד'.²⁹ למחזור זה הייתה השפעה רבה על תפוצתה של

23 'אמרו כשירד רבין העולמים למצרים [...] מימרה זו אינה בתלמוד כי אם בסדורים אחדים' (ספר הכוזרי, מאמר שלישי, סי' עג [תרגום י' אבן שמואל, תל אביב תשל"ג, עמ' קמט]). על זמן חיבורו של ספר 'הכוזרי' ראו: מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו, ירושלים תשס"א, עמ' 184; על נדודיו של ר' יהודה הלוי בספרד ראו: ח' שירמן וע' פליישר, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 430-440.

24 פירוש התפלות והברכות לר' יהודה בן יקר, ב. מהדורת ש' ירושלמי², ירושלים תשל"ט, עמ' קל. הנוסח הנדפס שם הוא שילוב של שני נוסחים נפרדים שבכתבי היד. בשני כתבי יד הלשון היא 'אגדה זו לא נזכרת' לכתבה במקומה ולא מצאתיה בשום מקום' (כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 434,2, דף 229א; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 9260, דף 4א), ובכתב יד אחד: 'אגדה זו לא נזכרת מקומה' (כ"י לונדון, אוסף מונטיפיורי 217, דף 70א, בגיליון). על נדודיו של ר' יהודה בן יקר ראו: ש' יהלום, 'ר' יהודה בר יקר – תולדותיו ומקומו במשנת הרמב"ן', סידרא, יז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 79-83.

25 'בפרובנס נהגו לאומרו' (מחזור ויטרי [לעיל הערה 2], עמ' תכט. משפט זה מצוי רק בכתב יד אחד של מחזור ויטרי, והוא תוספת מאוחרת); ש' צוקר, 'נפתולי הגורל והחקר של "הגדת וולף"', על ספרים ואנשים, 11 (תשנ"ז), עמ' 5-6.

26 ראו לעיל הערה 11.

27 D. Kaufmann, 'Une Haggada de la France septentrionale', 25 (1892), p. 6. לתיאור מפורט יותר של כתב היד, שאין בו התייחסות לנוסח ההגדה, ראו: D. S. Loewinger and B. D. Weinryb, Wiesbaden 1965, pp. 127-130, no. 196.

28 הגדה של פסח, פסח דורות: דיני ליל הסדר ופירוש על ההגדה לרבניו יצחק ב"ר שלמה אלאחדב, מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תש"ס, עמ' צב. על תולדות חייו של ר' יצחק אלאחדב ועל האפשרות שכתב את פירושו על אדמת סיציליה ראו: שם במבוא, עמ' ט-יב, כג-כה.

29 [מחזור]... כפי מנהג ק"ק של ארם צובה, ונציה רפ"ז, דף קעז ע"א-ע"ב (תודותי לד"ר דוד ונטל, לפנים מספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, שהודיעני על קיומו של טופס שלם של המחזור בספריית בית המדרש וטרח לצלם עבורי את הדפים המתאימים, ולפרופ' יוסף טובי, שטרח אף הוא בעניין). על הדפוס הראשון של המחזור ראו:

הפסקה במקצת ארצות המזרח, ור' יחיא צאלח, גדול חכמי תימן במאה השמונה עשרה, העתיק משם את הפסקה וכתב: 'זה נמצא בסדור חלקי [=חאלב] תוספת אגדה זה מהמדרש, וראוי לאמרה להזכיר חסדי המקום ואהבתו וחבתו לעם נחלתו'.³⁰ (מנהגם של חלק מבני תימן לומר את הפסקה הוא מאוחר, והחל רק במאה השמונה עשרה, משהגיעו לתימן ספרי דפוס רבים³¹). נוסח הפסקה שבמחזור ארם צובה זהה כמעט לחלוטין לזה שבהגדות נוסח בגדאד ונוסח עדת 'בני ישראל' בבומביי שנדפסו במאה התשע עשרה, וכן לנוסח שבהגדה כמנהג ארם צובה שבכ"י אוניברסיטת קולומביה, וכולם העתיקו בוודאי ממחזור ארם צובה.³²

ג. המנהג בצרפת, באנגליה ובגרמניה

בדיקה מדגמית בכתבי יד צרפתיים של הגדה של פסח – שכולם מאוחרים מזמנו של רש"י – מלמדת כי הצרפתים לא אמרו את הפסקה הנזכרת. ואין לדעת לפי שעה אם מנהג צרפת המקורי היה לומר את הפסקה, עד שבא רש"י והשמיטה, או שכתבי היד משקפים את המנהג הקדום בצרפת שלא לומר את הפסקה, ורש"י תקף בדבריו את מנהגם של מקומות אחרים (ועל כך להלן). סיוע קלוש לסברה הראשונה יש בפיוט 'אלהים בצעדך הכות פתרוס' של ר' יוסף טוב עלם לשבת הגדול, שנאמר בו: 'ונגלית לחלצה מבין פושעים, בחיל אלפים רבבות תשעים'. אפשר שיש בזה רמז לכך שר' יוסף טוב עלם הכיר את הפסקה 'אמרו כשירד' מתוך הגדה של פסח, ולכן שיבץ חרוזה זו בקרובתו לשבת הגדול. אך אפשר גם שהוא נטל את דבריו מהתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל לפסוק 'ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה' (שם' יב 12): 'ואיתגלי בארעא דמצרים בשכינת יקרי בלייליא הדין ועימי תשעין אלפין ריבון מלאכין מחבלין ואקטול כל בוכרא בארעא דמצרים'.³³

א"מ הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי ורשימת ספרי בית דפוס, צפת תשל"ח, עמ' 57-60, מס' 101, ובספרות הרשומה שם. על שני הדפוסים (ועל השפעתם על מנהגי תימן ובגדאד) ראו: ד' ששון, 'בואי תימן', הצופה לחכמת ישראל, ח (תרפ"ד), עמ' 311-316.

30 סידור [...] הנקרא בל' קדמונינו תכלאל [...] עם ספר עץ חיים, ב, 'ירושלים תרנ"ה, דף יח ע"א; אגדתא דפסחא, מהדורת י' צובירי, ירושלים תשכ"ז, דף יב ע"א של הפקסימיליה שבחלקו השני של הספר. על שימושם של חכמי תימן במחזור מנהג ארם צובה ראו: W. Bacher, 'Der südarabische Siddur und Jahja Salih's Commentar zu demselben', 14 (1902), pp. 612-613; D. S. Sassoon,

, I, London 1932, p. 315

31 מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, א: הגדה של פסח, קריית אונו תשמ"ט, עמ' 122.

32 הגדה של פסח, [בומבי תרש"ז], עמ' ל-לא (בעמ' לא-לב שם תרגום לערבית; וראו: L. Munk, 'Die Pesach-Hagada der Bne Israel', S. Eppenstein, M. Hildesheimer and J. Wohlgemuth [eds.],

, Berlin 1914, pp. 259-260

הגדה של פסח עם תרגום ערבי; (ולאחריו תרגום בערבית); ר' פרג חיים יהודא, ותתפלל כמנהג ק"ק בגדאד, ליורנו תרכ"ה, דף יט ע"ב-כ ע"א (ולאחריו תרגום בערבית); ר' פרג חיים יהודא, ותתפלל חנה, ב, 'ירושלים תרמ"ט-תר"ן, דף לא ע"ב (מנהגינו אנשי בגדאד הי"ו לומר פה מענין מאמר המגיד הזה, ונהגים לאומרו בעיית [בעיר תהילה] באגדאד יע"א [יכוננה עליון אמן]; בדף לב ע"א שם תרגום לערבית); כ"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 J 7497, דף 12א-ב (הפסקה מובאת שם בעברית ובתרגום לערבית).

33 סדר עבודת ישראל [מנהג פולין], מהדורת י' בער, רלדהיים תרכ"ח, עמ' 712;

בין אם מנהג צרפת הקדום היה לומר את הפסקה ובין אם לאו, ברור שההגדות שבכתבי יד צרפתיים מן המאה השתים עשרה והשלוש עשרה אינן גורסות את הפסקה 'אמרו כשירד'.³⁴ כך הוא בשלושה כתבי יד קדומים של מחזור ויטרי: כ"י פריז, אוסף קלגסבלד (לשעבר: ששון 535), שנעתק במאה השתים עשרה; כ"י פרמה, פלטינה 2574 (דה רוסי 159), שנעתק בשליש האחרון של המאה השתים עשרה; וכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 8092, שנעתק אולי בשנת 1204.³⁵ תמונה זוהי עולה משישה כתבי יד צרפתיים אחרים שנעתקו במאה השלוש עשרה ובראשית המאה הארבע עשרה, שבכולם חסרה הפסקה 'אמרו כשירד'.³⁶

ברור פחות המצב אצל יהודי אנגליה, הנחשבים בדרך כלל כסניף ליהודי צרפת. כאן עומדים לרשותנו שני מקורות בלבד, והם סותרים זה את זה. ההגדה שבסידור קדום שנכתב כנראה

- דברים דומים . ed. E. G. Clarke, Hoboken, N.J. 1984, p. 78
אפשר למצוא במדרש שכל טוב לשמ' יב 12 (מהדורת ש' בוכר, ברלין תר"ס-תרס"א, עמ' 79) ולשמ' יב 41 (שם, עמ' 143); ובפירוש ר' בחיי על התורה, שמ' יג 18 (רבינו בחיי: ביאור על התורה, ב, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ז, עמ' קט: 'מצינו במדרש'). בתרגום המיוחס ליונתן יש רבדים קדומים ומאוחרים גם יחד, ועריכתו הסופית לא הייתה קודם למאה השביעית או השמינית: ראו: י' קמלוש, המקרא באור התרגום, תל אביב תשל"ג, עמ' 45; הנ"ל, 'תרגומים ארמיים-יהודיים', ח' רבין (עורך), תרגומי המקרא: פרקי מבוא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 19-20.
34 איתורן של ההגדות הצרפתיות והאשכנזיות הוא מלאכה מייגעת, והרשימה המוצעת כאן בודאי איננה שלמה. איטליינר ופריימן הכינו רשימה ראשונה של כתבי יד מעוטרים של הגדות; ראו: B. Italiener, Leipzig 1927, pp. 281-291. ריכוזם של תצלומים של עשרות אלפי כתבי יד אל מקום אחד, בין כותלי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מאפשר לראשונה להכין רשימה מסודרת של כתבי יד של הגדות. עם זאת רק מעטות מההגדות הן טופס נפרד לעצמו, ורובן הגדול כלולות במחזוריים ובסידורים, וחלק ניכר מהן לא נוכר בקטלוג של המכון (תודתי לפרופ' יונה פרנקל, שבירר על פי בקשתי אם המחזוריים והסידורים הם כמנהג גרמניה או כמנהג צרפת, ולפנחס רוט, שסייע עמי בחיפושי אחר הגדות באוצרות המכון).
35 כ"י קלגסבלד, עמ' 214; כ"י פרמה 2574, דף [א105]; כ"י ניו יורק Mic. 8092, דף 158. על זמנו של כ"י פרמה ראו: ריצ'לר ובית-אריה, עמ' 264-265, מס' 1053.
36 (א) כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 670 (נויבאואר 1055), דף 257 (נעתק בשליש הראשון של המאה השלוש עשרה; ראו: בית-אריה, עמ' 165-166); (ב) כ"י פרמה, פלטינה 3136 (דה רוסי 405), דף [71ב] (נעתק באמצע-סוף המאה השלוש עשרה; ראו: ריצ'לר ובית-אריה, עמ' 268, מס' 1059); (ג) כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 11639 (מרגליות 1056), דף 206 (נעתק בשנת 1280 לערך; ראו: M. Beit-Arié, 'The Making of the Miscellany', J. Schonfield [ed.], London 2003, pp. 47-73); (ד) כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 200 (נויבאואר 1121), דף 82א (נעתק בשליש האחרון של המאה השלוש עשרה; ראו בית-אריה, עמ' 178 [ושם: 'France?']); (ה) כ"י פרמה, פלטינה 3000 (דה רוסי 378), דף [40א] (נעתק בסביבות שנת 1300; ראו: ריצ'לר ובית-אריה, עמ' 270, מס' 1063); (ו) כ"י פרמה, פלטינה 3518, דף 220 (נעתק בשנת 1306 לערך; ראו: ריצ'לר ובית-אריה, עמ' 271, מס' 1065). כתב היד הצרפתי משנת 1294 שהוכר מארכס (n.s., 19 [1928-1929], A. Marx, 'The Darmstadt Haggadah', New York 1944, pp. 264-265), הוא כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 4460, אך לפי רשימות המכון לתצלומי כתבי היד העבריים הוא נעתק במאה הארבע עשרה (מארכס הסתמך כנראה על רשימת התקופות שבדף 108א, שנכתב בראשן 'אילו השורות חוזרות חלילה, תחילתן שנת ג'ב לפרט'). בין כך ובין כך, נוסח ההגדה שבכתב היד (דף 77ג) איננו גורס את הפסקה 'אמרו כשירד'. וראו גם להלן סוף הערה 64.

באנגליה בסוף המאה השתים עשרה, אינה כוללת את הפסקה 'אמרו כשירד',³⁷ ואילו ההגדה שבספר ההלכה 'עץ חיים', שנכתב במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, כוללת את הפסקה האמורה.³⁸ ואין בנתונים דלים אלו כדי להבהיר מה היה מנהגם של יהודי אנגליה בעניין זה. הממצא המפתיע ביותר עולה מן ההגדות של יהודי גרמניה. הטופס האשכנזי הקדום ביותר של הגדה של פסח ששרד בידינו מצוי בכ"י טורונטו, האוניברסיטה frdbg 3-015, שמועתק בו סידור תפילה אשכנזי ובו גם ההגדה. דבר קיומו של כתב היד נודע רק בשנים האחרונות והוא לא נחקר מעולם. מלאכי בית-אריה בדק לבקשתי את כתב היד ומצא שהוא נעתק ברבע האחרון של המאה השתים עשרה לערך, והוא אפוא בן זמנו לערך של הסידור האנגלי הקדום שהזכרתי בסמוך. בטופס של ההגדה שבכ"י טורונטו מצויה הפסקה 'אמרו כשירד'.³⁹ כך הוא גם בכ"י בית הכנסת האשכנזי של אמסטרדם, שנעתק כנראה בעיר קלן או בסביבתה בשנת 1240 לערך.⁴⁰ וזהו הממצא בכתבי יד אשכנזיים נוספים, שבכולם מופיעה הפסקה 'אמרו כשירד', כגון כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 571 (נויבאואר 1097), שנעתק בסוף שנות השמונים של המאה השלוש עשרה, בחיי ר' מאיר בן ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג,⁴¹ וכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 644, שנעתק ברבע האחרון של המאה השלוש עשרה.⁴²

37 כ"י אוקספורד, קולג' קורפוס כריסטי 133, דף 145א. על כתב היד ראו: 'מגנוי המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים', קרית ספר, נו' (תשמ"א), עמ' 741; "מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 31-32 (דבריו שם כי הסופר של כתב היד היה כנראה גוי, משוללים כל יסוד); M. Beit-Arie,

London 1985, pp. 27-28, n. 68; Appendix 2, pp. 33-56; pls. 8-10; J. Olszowy-Schlanger,

, Paris 2003, pp. 247-252

(כתורת ספרו של בית-אריה איננה מכוונת לכתב יד זה, ולפי שעה אין בידינו מידע מדויק על זמנו של כתב היד). הדיון שבנספח בספרו מכיל את מחקריהם של בית-אריה (עמ' 33-35) ושל צפירה רוקח (עמ' 36-56); דבריו של בית-אריה והתצלומים של כתב היד נשנו בקובץ מאמרי:

, Jerusalem 1993, p. 136, n. 68;

(pp. 138, 149-151

38 ר' יעקב בן יהודה חזן מלונדון, עץ חיים, א. מהדורת י. ברורי, ירושלים תשכ"ב, עמ' שכה.

39 כ"י טורונטו frdbg 3-015, דף 57א.

40 כ"י אמסטרדם, דף 32א-ב (הנוסח המלא מובא להלן בנספח, ראו הערה 85). כתב היד שמור היום במוזאון להיסטוריה יהודית באמסטרדם, ומספרו שם B.166. על זמנו ומקומו של כתב היד ראו: G. Sed-Rajna, 'The Decoration of the Amsterdam Mahzor', A. van der Heide and E. van Voolen (eds.),

, Leiden 1989, pp. 68-70

בכתב היד צוינה כבר בידי מרשן ופליישר; ראו: "מאחרשען, 'המחזור (כתב יד) של קהלת אשכנזים באמסטרדם', Amsterdam 1925, p. 36;

, E. Fleischer, 'Prayer and Liturgical Poetry in the Great Amsterdam Mahzor' ון דר היידה וון וולן (שם), עמ' 36.

41 כ"י אוקספורד Mich. 571, דף 71א-ב. בגיליון של כתב היד הועתקו קטעים מפירוש הרוקח להגדה של פסח, ובשולי דף זה של כתב היד הועתקו משם דברי ההתנגדות של ר' אלעזר מוורמייזא לאמירת הפסקה (ראו לעיל הערה 14). על זמנו של כתב היד ראו: בית-אריה, עמ' 171-172.

42 כ"י פריז heb. 644, דף 64א-65א (את זמנו רשמתי על פי הרישום הומני במפעל הפאליאוגרפיה העברית).

סופרים אשכנזים אחרים התלבטו אם לכלול את הפסקה 'אמרו כשירד' בהגדה שלהם אם לאו. התלבטות זו התבטאה הלכה למעשה בצורות מגוונות:

1. בהגדת 'ראשי הציפורים', שנעתקה בשנת 1300 בערך, העתיק הסופר את הפסקה, אך באותיות קטנות משל שאר הטקסט (יד מאוחרת הוסיפה בראש הפסקה: 'אין אומר' זה, ובסופה: 'עד כאן טעות').⁴³ גם הסופר של כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 182a (שטיינשניידר 92), שנעתק כנראה ברבע האחרון של המאה השלוש עשרה או ברבע הראשון של המאה הארבע עשרה, העתיק את הפסקה באותיות קטנות.⁴⁴

2. הסופר של כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 548 (נויבאוור 2284), שנעתק בסביבות שנת 1309, העתיק את הפסקה באותיות רגילות, אך בעוד שההגדה כולה מנוקדת בכתב יד זה, הרי בפסקה זו רק המילים הראשונות מנוקדות, ואז נמלך הסופר בדעתו ולא ניקד את המשך הפסקה.⁴⁵ גם הסופר של כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27556 (מרגליות 653), שנעתק במאה הארבע עשרה לערך או אולי בעשור האחרון של המאה השלוש עשרה, העתיק את הפסקה ללא ניקוד (בגיליון העתיק הסופר את דברי ההתנגדות של רש"י לאמירת הפסקה, אך הוסיף דברים משלו בשבח אמירתה).⁴⁶ הפסקה הועתקה ללא ניקוד בשלושה כתבי יד נוספים.⁴⁷

3. הפסקה 'אמרו כשירד' כלולה גם בהגדה שבכ"י אוקספורד, בודליאנה Can. Or. 86 (נויבאוור 1103), שנעתק בשליש הראשון של המאה הארבע עשרה, ובכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים

- גולדשמידט כתב שהפסקה 'אמרו כשירד' מצויה בכ"י פריז 647; ראו: גולדשמידט (לעיל הערה 1), עמ' 86. אך כוונתו כנראה לכ"י פריז 644, או אולי לכ"י פריז 646, הנזכר להלן ליד הערה 50.
- 43 כ"י ירושלים, מוזאון ישראל 180/57, דף א-17. הדברים שכתב גולדשמידט בעניין זה טעונים חקון: הטקסט המובא בגיליון כתב היד הוא השלמת דילוג מחמת הדומות בפסקה הקודמת, ואין לו עניין לפסקה 'אמרו כשירד'; ראו: E. D. Goldschmidt, 'The Text of the Bird's Head Haggada', M. Spitzer (ed.), Jerusalem 1967, pp. 116-117. על זמנו של כתב היד ראו: M. Beit-Arié, 'Note on the vocalization', שפיצר (שם), עמ' 29; B. Narkiss and G. Sed-Rajna, II, Jerusalem and Paris 1981, p. 32.
- 44 כ"י המבורג Cod. hebr. 182a, דף 94ב-95א. תודתי לפרופ' מלאכי בית-אריה, לד"ר עדנה אנגל ולבנימין ריצ'לה שבדקו לבקשתי את תצלומי של כתב היד והעריכו את זמנו.
- 45 כ"י אוקספורד Mich. 548, דף א-66. בגיליון, שנחתך בחלקו, הוסיף מאן דהו, ואני משלים את החסר מסברה: 'יש אומר' [שאלו לומר] זה. על זמנו של כתב היד ראו: בית-אריה, עמ' 439.
- 46 ז'לי נר' דמשום האי קושיא לא שבקינן לה, שהרי אמרנו: בכל המדרשים שנראה הק' כמו איש מלחמה לבוש שריון ועטוי כובע וכל מיני תיקני קרב כדי להראות חבתו לעמו, ואף כאן אמרנו מלכותא דארעא מעין מלכותא דרקיעא, וכמו שרגילים עבדי בשר ודם לומר למלכם כך דברו המלאכים לבורא. לעי"ן [לזכר עולם יהיה צדיק] (כ"י לונדון Add. 27556, דף 150ב-151א). תודתי לד"ר אנגל, שקבעה לבקשתי את זמנו של כתב היד.
- 47 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27086 (מרגליות 650), דף 73ב; כ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. 36, דף 49; כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Qu. 361 (שטיינשניידר 51), דף 62 (ושם בדף 65א העתיק הסופר את דברי ההתנגדות של רש"י לאמירת הפסקה). כ"י לונדון Add. 27086 וכ"י לייפציג B.H. 36 הם מן המחצית השנייה של המאה הארבע עשרה לערך (אני מסתמך בזה על חוות דעתה של ד"ר אנגל), וכ"י ברלין Or. Qu. 361 הוא מן הרבע השני או השלישי של המאה הארבע עשרה (כך נרשם בשאלון הזמני שבמפעל הפאליאוגרפיה העברית). ברשימתם של פריימן ואיטליינר נזכר רק כ"י ברלין כמכיל את הפסקה 'אמרו כשירד'; ראו: איטליינר (לעיל הערה 34), עמ' 283, הערה 1.

Mic. 4454, שנעתק בשנת 1329, אך הסופר העתיק בשוליים את דברי ההתנגדות של ר' אלעזר מוורמייזא לאמירתה.⁴⁸ גם בכ"י פריז, מוזאון קליני 12290, שנעתק במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה, נכתב בראש הפסקה 'רוב מקומות לא אומרים זה', אך אינני יודע אם משפט זה הוא בכתיבתו המקורית של הסופר או תוספת מאוחרת.⁴⁹

4. בכ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 646, שנעתק מצפון לזלצבורג בשנת 1390, לא הובאה בהגדה של פסח הפסקה 'אמרו כשירד', אך בצד הטקסט של ההגדה הביא הסופר בטור מקביל את דברי ההתנגדות של ר' אלעזר ומיד לאחריהם את הפסקה המדוברת.⁵⁰

5. נוסח כלאיים אחר מצוי בכתבי יד אשכנזיים שלא הביאו את הפסקה, אך בפירוש שהועתק בהם בצד ההגדה יש הסבר גם לפסקה זו. כך בהגדה שבכ"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריינלדס 7, שנעתקה במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה לערך.⁵¹ ובדומה לכך בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 324, סידור מנהג צרפת, שנעתק בשנת 1395, ובסוף הפסקה שהועתקה שם בפירוש כתב הסופר, בעקבות ביקורתו של רש"י: 'והא לית נאה לאומרו דאטו מי איכא צער' קמיה דקודשא בריך הוא.⁵² ובכתב יד אחר, שהפסקה אינה כלולה בו, העתיק הסופר בגיליון ממחזור

48 'אע"פ שכתבתי בבא זו, מצאתי בכתב ידו של הר"ר אלעזר מגרמיישא בן רבנו יב"ק שאין לאומרה, מפני קל וחומר שבה, ועוד כדי שלא להפסיק דרשא של פסוק ויוציאו ה' ממצרים' (כ"י אוקספורד 86 Can. Or., דף 25ב; כ"י ניו יורק 4454 Mic., דף 5א-ב); על זמנו של כ"י אוקספורד ראו: בית אריה, עמ' 174; על טיבו של כתב היד ראו: עמנואל, הפולמוס על נוסח התפילה (לעיל הערה 14), עמ' 609-624. כ"י ניו יורק נזכר אצל גינצבורג; ראו: L. Ginzberg, I, New York 1909, p. 167, n. 1. וראו עליו: מארכס (לעיל הערה 36), עמ' 10-11 (=עמ' 265-266 באוסף מאמרי). לדברי ההתנגדות של ר' אלעזר מוורמייזא ראו לעיל סעיף א.

49 כ"י פריז 12290, דף 83א-ב.

50 כ"י פריז heb. 646, דף 128ג-ה. כתב היד הועתק בבורגהאוזן (Burghausen). הוא תוארך על יסוד האמור בו: 'עדיין אנו עומדים ק"ן לפרט' (דף 128ד; וראו גם דף 138ד); ובטופס הגט שהועתק בו נאמר: 'שנת חמשת אלפים וחמישים ומאה לבריאת עולם למנין שאנו מניין כאן בפורקהון מתא דיתבא על נהר זלצאוי' (דף 191ב).

51 'אמרו כשירד וכו' תשעים אלף רבבות, תימ' למה אלף, וי"ל לפי שיש במדרש [...] (כ"י מנצ'סטר 7, דף 18א-ב); תודתי לר' אנגל, שהעריכה את זמנו של כתב היד. התשובה שם דומה למובא בפירוש ר' יהודה החסיד; ראו להלן הערה 65. גם בכ"י לונד, האוניברסיטה L.O. 2 (משנת 1407; הדפים אינם ממוספרים) לא הובאה הפסקה 'אמרו כשירד', אך בפירוש שם כתוב: 'אני ולא שליח, ומק[ו]שים' והכת' זה' הכה כל בכור ואמרינן כל מקום שנאמר זה' הוא ובית דינו [...] ועוד מתרצי ולא ע"י שליח אלא הוא עצמו רצה להגלות עם חייליו בהכאה כדאיתא במדרש. מסתבר שהמפרש התכוון לפסקה 'אמרו כשירד', אך אפשר גם שכיוון לדברים שבמדרשים אחרים; השוו לעיל הערה 4, וראו גם לעיל הערה 33. דברים זהים לאלו שבכ"י לונד מצויים בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 8259, דף 88א-ב, ואף הוא לא גרס בהגדה עצמה את הפסקה. כ"י ניו יורק מכיל סידור מנהג צרפת שנעתק ככל הנראה בעיר קנברי (Chambéry) שבמחוז סאבויה בשנת 1435; תיאור קצר של כתב היד ראו: ספר הנייה, מהדורת ג' אפפער, ירושלים תשנ"ד, מבוא, עמ' 34.

52 כ"י וטיקן ebr. 324, דף 49ד-50א; פסקה זו חסרה בכתבי יד מקבילים של הפירוש: כ"י וטיקן ebr. 285, דף 193ב; כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית, אוסף פירקוביץ, קופסה J, דף 199א. הדברים נדפסו עתה בתוך: הגדה של פסח שניים מי יודע, מהדורת י"ש שפיגל, ישראל תשס"ה, עמ' פג-פד. מקום כתיבתו של כ"י וטיקן ebr. 324, שנעתק מיד לאחר גירוש היהודים מצרפת בשנת 1394, איננו ברור. הוא מכיל חיבורים צרפתיים ואשכנזיים כאחד, אך יש בו אזכורים לא מעטים של חכמי פרובנס. ואולי נכתב באזור סאבויה. לתיאור מלא של כתב היד ראו: Vatican 2008, pp. 275-278, B. Richler (ed.),

ויטרי את הדברים בגנות הפסקה, והוסיף: 'ובהרבה מקומות אין רגילין לאומרו' – ומדבריו אתה למד שבמקומות אחרים עדיין רגילים היו לומר את הפסקה.⁵³

מול כתבי היד האשכנזיים של הגדה של פסח שמנתי הגורסים את הפסקה 'אמרו כשירד', אם בלב שלם ואם בהיסוסים, יש שורה ארוכה הרבה יותר של עשרות כתבי יד אשכנזיים שאינם גורסים אותה. כדי להבין תופעה זו לאשורה, יש לתת את הדעת לזמנם של כתבי היד. קביעת זמנם של כתבי היד הכתובים על קלף איננה דבר מוחלט וברור, שכן רק למקצתם יש קולופון שנקוב בו תאריך.⁵⁴ כתבי היד העבריים שבשלוש ספרות גדולות – בודליאנה שבאוקספורד, פלטינה שבפרמה והספרייה האפוסטולית בוטיקן – נבדקו בקפדנות בידי בית אריה, וזמנם נקבע על פי אמות מידה קודיקולוגיות ופלאוגרפיות מדויקות.⁵⁵ זמנם של מרבית כתבי היד האחרים טרם נקבע בצורה מדויקת, ועמדו לרשותי שלושה כלים לתיארוכם: (א) רשימות המכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים – רשימות אלו נעשו במהלך שנים רבות ובידי אנשים שונים, לעתים מתוך חקירה ובדיקה, על פי טביעת עין של מומחים לדבר, אך לעתים באופן זמני וארעי בלבד או על סמך הנתונים בקטלוגים שונים וללא עיון מעמיק; (ב) רשימות מפעל הפאליאוגרפיה העברית⁵⁶ – גם רשימות אלו אינן עשויות מעור אחד: יש מהן המבוססות על עיון מדקדק בגוף כתבי היד, אך רבות אחרות מבוססות על בדיקה ארעית של תצלומים של כתבי היד; (ג) שלושה חוקרים מן השורה הראשונה – מלאכי בית אריה ועדנה אנגל, שניהם ממפעל הפאליאוגרפיה העברית, ובנימין ריצ'לר, מנהלו לשעבר של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים – נענו בנפש חפצה לבקשתי והקדישו מזמנם לבדוק את תצלומיהם של כתבי היד האשכנזיים הקדומים יותר של ההגדה, וממצאיהם של השלושה באשר לזמנם של כתבי היד שולבו בדבריי לעיל ולהלן. עם כל זאת עדיין אין ביכולתי לתארך את מרבית כתבי היד באופן חד וחותר, לעשור מסוים ואף לא לחצי יובל שנים. ולפיכך ההבחנה שאציע להלן בין כתבי יד מתקופות שונות איננה מדקדקת כל צורכה.

לצורך הדיון אחלק את כתבי היד לשלוש קבוצות: כתבי יד הגורסים את הפסקה 'אמרו כשירד' ללא כל היסוס; כתבי יד הגורסים את הפסקה אך מביאים אותה בהסתייגות (אם באותיות קטנות מהרגיל או בלי ניקוד ואם בשילוב הערת הסתייגות בצדה);⁵⁷ כתבי יד שאינם גורסים כלל את הפסקה.

53 מחזור, כתב יד פרטי (מספרו במכון לתצלומי כתבי היד העבריים: ס' 74056), דף 123א-ב.

54 זמנם של כתבי יד העשויים מנייר יכול להתברר על פי סימן המים המוטבע בהם (ראו הקדמתו של בית אריה הנוכרת בהערה הבאה), אך כתבי היד האשכנזיים של ימי הביניים כתובים כולם על קלף.

55 בית אריה; ריצ'לר ובית אריה; ריצ'לר (לעיל הערה 52). על המתודה ששימשה את בית אריה בקביעת זמנם של כתבי היד ראו: בית אריה, עמ' xxxi-xxi (=בקובץ מאמריו [לעיל הערה 37], עמ' 15-44). וראו בפרט בעמוד האחרון של ההקדמה על שיטתו לתארך את כתבי היד לשליש הראשון, השני או השלישי של כל מאה.

56 תודתי לגב' תמר לייטר, שסייעה לי בחיפושיו בשאלונים של מפעל הפאליאוגרפיה העברית.

57 כוונתי רק להערות הסתייגות שכתב הסופר עצמו. הערות שנוספו מאוחר יותר בשולי הדף אינן מלמדות כמובן מאומה על המנהג בזמן העתקתו של כתב היד.

מן המאה השתים עשרה יש בידינו כתב יד אחד בלבד, והוא כולל את הפסקה.⁵⁸ מן המאה השלוש עשרה יש בידינו שלושה כתבי יד, וגם הם גורסים את הפסקה 'אמרו כשירד' ללא כל היסוס.⁵⁹ נקודת המפנה הדרמטית בתולדותיה של הפסקה על אדמת גרמניה הייתה בסביבות שנת 1300 – יש בידינו לא פחות מ־18 כתבי יד של הגדות לפסח שנעתקו בשנים 1300–1325 לערך; רק אחד מהם גורס את הפסקה 'אמרו כשירד',⁶⁰ 4 כתבי יד מביאים את הפסקה בהיסוס,⁶¹ ו־13 כתבי יד אינם מביאים אותה כלל.⁶² מהמשך המאה הארבע עשרה יש בידינו עוד 28 כתבי יד, ואף אחד מהם אינו מביא את הפסקה בלב שלם וללא הסתייגות: 5 מהם מביאים את הפסקה בהיסוס,⁶³ ו־23 אינם גורסים אותה כלל.⁶⁴

58 כ"י טורונטו 3-015.frdbg.

59 כ"י אמסטרדם B.166, משנת 1240 לערך; כ"י אוקספורד Mich. 571, נעתק בסוף שנות השמונים של המאה; כ"י פריז 644, heb., נעתק ברבע האחרון של המאה. ראו עליהם לעיל ליד הערות 40–42.

60 כ"י פריז 12290, מן המחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה; לצורך הדיון אני רואה אותו כאילו נעתק בנקודת האמצע, בשנת 1325. ראו עליו לעיל ליד הערה 49.

61 הגדות 'ראשי הציפורים', משנת 1300 לערך; כ"י המבורג 182a, Cod. hebr., שנעתק בין השנים 1275–1325 לערך, ולצורך הדיון כאן אני מחשיב אותו כאילו נעתק בנקודת האמצע, בשנת 1300; כ"י אוקספורד Mich. 548, שנעתק בסביבות שנת 1309; כ"י אוקספורד 86, Can. Or., מן השליש הראשון של המאה הארבע עשרה. על כתבי היד הללו ראו לעיל ליד הערות 43–45, 48.

62 כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 318, Cod. hebr., דף 4א, נעתק בגרמניה בסביבות שנת 1300 (לפי חוות דעתו של פרופ' ביתאריה); כ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 645 (נויבאואר 1116), דף 65ב, נעתק בסביבות שנת 1300 (ראו: ביתאריה, עמ' 177–178); כ"י פרמה, פלטינה 1904 (דה רוסי 605), דף 52ב, מן השליש הראשון של המאה הארבע עשרה (ראו: ריצ'לר וביתאריה, עמ' 253–254, מס' 1020); כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 323, ebr., דף 63א, מן השליש הראשון של המאה הארבע עשרה (ראו: ריצ'לר [לעיל הערה 52], עמ' 273–275); כ"י ורשה, ספריית האוניברסיטה 258, דף 49ב, נעתק כנראה בשנת 1303; כ"י אוקספורד, בודליאנה 1, Can. Or. (נויבאואר 1104), דף 53א, משנת 1304 (ראו: ביתאריה, עמ' 174–175); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26970, דף 53א, משנת 1308; כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 389, דף 70ב, משנת 1314; כ"י קימברידג' (מסצ'וסטס), אוניברסיטת הרוורד 39, Heb., דף 17א, משנת 1315; כ"י וינה, הספרייה הלאומית 75, Cod. hebr. (שוורץ 88), דף 39ב; כ"י פריז, הספרייה הלאומית 33, heb., דף 387ג, (לפי רשימות מפעל הפאליאוגרפיה העברית נעתקו שני כתבי היד האחרונים בין השנים 1275–1350; לצורך הדיון אני רואה אותם כאילו נעתקו בנקודת האמצע, בשנת 1312); כ"י פראג, המוזאון היהודי 120 (לשעבר: כ"י ברסלאו, בית המדרש לרבנים 69), דף 47א, משנת 1325 (לפי רשימות מפעל הפאליאוגרפיה העברית נעתק כתב היד במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה; בחרתי שוב את נקודת האמצע, שנת 1325); כ"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס, אוסף גסטר 732, דף 38ב (לפי חוות דעתה של ד"ר אנגל נעתק כתב היד במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה לערך; בחרתי שוב את נקודת האמצע, שנת 1325).

63 כ"י לונדון Add. 27556 (אינני יודע את זמנו המדויק; ראו לעיל ליד הערה 46); כ"י ניו יורק Mic. 4454, משנת 1329 (ראו עליו לעיל הערה 48); כ"י ברלין Or. Qu. 361, מן הרבע השני או השלישי של המאה הארבע עשרה; כ"י לייפציג B.H. 36; כ"י לונדון Add. 27086 – שני האחרונים מן המחצית השנייה של המאה הארבע עשרה לערך (ראו עליהם לעיל הערה 47). מי שחפץ בכך יוכל למנות כאן גם את כ"י פריז 646, heb., שנעתק בשנת 1390 (ראו עליו לעיל ליד הערה 50).

64 אמנה תחילה את כתבי היד המתוארכים למאה הארבע עשרה סתם (ולא הטרחתי את המומחים לדבר שיקבעו את זמנם המדויק), ולאחר מכן את כתבי היד שאפשר לקבוע את זמנם ביתר דיוק; כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 129, Cod. hebr. (שטיינשניידר 90), דף 132ב; כ"י טורונטו, ספריית האוניברסיטה 3-016.frdbg, דף 73ב; כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4682 (לשעבר: 4681), דף 67ב; שם 4924, דף

מנהגם של רבים מבני אשכנז עד סוף המאה השלוש עשרה לומר את הפסקה 'אמרו כשירד' מתועד במקורות נוספים, שטרם נדונו במחקר. בפירושו של ר' יהודה החסיד לתורה נזכר כבדרך אגב כי 'יש סידורים שיש ב"מה נשתנה' אמרו כשירד רבן העולמים במצרים ירדו עמו תשעים אלף רבבות של מלאכי חבלה'.⁶⁵ עדות מפורשת הרבה יותר מצויה בפירושו של ר' יקותיאל משפירא לפיוט 'אדיר דר מתוחים' – בפירוש אחת החרוזות כתב שם לפי תומו: 'כדאיאל במכילתא'⁶⁶ אמרו כשירד רבן העולמים ירדו עמו וכו', כמו שאנו אומרים באגדה בליל פסח, עד שאנו

5; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26954 (מרגליות 649), דף 118א; שם Add. 27208 (מרגליות 654), דף 158א; כ"י לייפציג, ספרייה האוניברסיטה 1108, דף 88ב; כ"י מינכן, ספרייה מדינת בווריה Cod. hebr. 69, דף 28; שם Cod. hebr. 90, דף 48א; שם Cod. hebr. 381, דף 65ב; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 541, Rab. דף 35; כ"י קימברידג', ספרייה האוניברסיטה Or. 792, דף 16א; כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 327 (נויבאואר 1107), דף 78, משנת 1340 בערך (ראו: בית-אריה, עמ' 175); כ"י ציריך, הספרייה המרכזית Z. Heid. 145, דף 3א, משנת 1341 (פרופ' בית-אריה הודיעני כי לפי ממצאיו מוצאו של כתב היד בצרפת); כ"י חיפה, 'ליפשיץ 1, דף 10ב, מאמצע המאה הארבע עשרה לערך (לפי חוות דעתו של פרופ' בית-אריה); כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 326, דף 44א, נעתק בין השנים 1353-1367 (ראו: ריצ'לר [לעיל הערה 52], עמ' 278-280); כ"י רג'יו אמיליה, הספרייה העירונית Ms. Vari E 133, דף 8א, מן המחצית השנייה של המאה הארבע עשרה לערך (לפי חוות דעתה של ד"ר אנגל); כ"י מנצ'סטר, ספרייה ג'ון ריילנדס 7, מן המחצית השנייה של המאה הארבע עשרה לערך (אך ראו לעיל ליד הערה 51); כ"י ירושלים, מוזאון ישראל 18/181, דף 23ב, מן הרבע האחרון של המאה הארבע עשרה (ראו: נרקיס וסדריינה [לעיל הערה 43]); כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 162 (נויבאואר 1110), דף 85א, מן השליש האחרון של המאה הארבע עשרה (ראו: בית-אריה, עמ' 176); כ"י פרמה, פלטינה 1757 (דה רוסי 465), מן השליש האחרון של המאה הארבע עשרה (ראו: ריצ'לר ובית-אריה, עמ' 253, מס' 1019); כ"י פדובה, סמינר ויסקובילי Ebr. 539, דף 35, נעתק בשנת 1399; כ"י פרמה 1745 (דה רוסי 908), דף 73, סידור מנהג אשכנז, נעתק באיטליה בשליש האחרון של המאה הארבע עשרה (ראו: ריצ'לר ובית-אריה, עמ' 253, מס' 1018). כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 643 איננו כולל את הפסקה 'אמרו כשירד' (דף 48), אך פרופ' פרנקל הודיעני כי הוא מחזור מנהג צרפת, ועל כן אין הוא מענייני כאן.

65 פרושי התורה לר' יהודה החסיד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ה, עמ' 85, לשם יג 18; תודתי לרב יעקב ישראל סטל, שהפנה אותי למקור זה. מחבר הספר הוא בנו של ר' יהודה החסיד (ראו שם במבוא). אמנם בסוף הפסקה שלפנינו חתום 'כך אמר לי אבי', אך אינני יודע אם חתימה זו מוסבת על הפסקה כולה, ובכללה המשפט המובא כאן, או רק על סופה. בפירוש אשכנזי אחר לתורה מובאים הדברים בלשון זו: 'כדנתיא בבריתא אמרו רבותינו כשירד הקב"ה לתוך מצרים [...] (פירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון וגדולי אשכנז הקדמונים על התורה, א. מהדורת צ"י לייטנר וע' קורח, ירושלים תשנ"ג, עמ' רכ. פסקה זו מצויה שם במדור המכונה 'מכתיבה אשכנזית' ואין היא קשורה בר' אפרים בר שמשון). למקבילות נוספות ראו: 'ולכך אמרו ז"ל כשירד הקדוש ברוך הוא אל המצרים על הים ירדו עמו צ' אלף רבואות מלאכי חבלה [...] מוהר"ר אברהם הלוי' (ספר פענח רוא על התורה, פראג שס"ז, לשם יג 18); מושב זקנים, שם יד 7 (מהדורת ס' ששון, לונדון תשי"ט, עמ' קמב); וראו גם: 'יסימני צ' אלפים רבבות של מלאכי חבלה הביא הקב"ה נגד מצריים [...] מהר"ר אברהם הלוי ז"ל' (י' גליס, תוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות, ז, ירושלים תשמ"ח, עמ' קפה).

66 מסתבר שאין כאן ציטוט של ממש מהמכילתא, והכותב הסתמך על נוסח הגדה של פסח בלבד. מקובל היה אצל כמה מהראשונים שנוסח ההגדה שלנו לקוח מהמכילתא, ראו דברי רש"י שהבאתי לעיל ליד הערה 5; וכן: 'אלו הן פירושי אגדה של פסח והיא במכילתא' (מחזור ויטרי [לעיל הערה 2], עמ' תכג, ס"ז), ומיד לאחר מכן מתחיל שם ביאור הפסקה 'הא לחמא עניא! בספר המנהגי' מפורש הדבר עוד יותר: 'נהגו לומר באגדת הפסח השנויה במכילתא' כל דכפין ייתי ויכולי' (ספר המנהגי לרבי אברהם ברבי נתן הירח, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תסה).

בעצמי יורד ואעשה נקמה במצרים.⁶⁷ ר' יקותיאל חי במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה (ואולי גם עשור או שניים קודם לכן או לאחר מכן),⁶⁸ ויש בדבריו עדות ברורה על המנהג שרווח באותו זמן בקהילות הריינוס לומר את הפסקה. גם בחיבור אשכנזי אנונימי על הלכות פסח שבכ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3127 מובאת הפסקה במלואה אגב הדין בהלכות ליל הסדר (ואולי העתקת הפסקה כולה מלמדת דווקא כי הכותב סבר שרבים מהקוראים כבר אינם מכירים אותה). החכם האחרון הנזכר שם בהלכות הפסח הוא מהר"ם מרוטנבורג, וכתב היד נעתק כנראה בשנת 1414.⁶⁹

כתבי היד האשכנזיים הקדומים יותר של ההגדה המכילים את הפסקה 'אמרו כשירד' והעדויות האחרות העולות כבדרך אגב מכתביהם של חכמי גרמניה, מלמדים בבירור שעד סוף המאה השלוש עשרה נהגו רבים מיהודי אשכנז לומר את הפסקה 'אמרו כשירד' (ואולי אין זה מקרי שהדיון הראשון על אדמת ספרד בשאלה אם יש לומר את הפסקה התקיים בראשית המאה הארבע עשרה, ובטולדו דווקא, זמן לא רב לאחר שהגיע לשם ר' אשר בן יחיאל [הרא"ש], יליד גרמניה).⁷⁰ מדברי ר' יקותיאל משפירא עולה הרושם שהמנהג הפשוט במקומו היה לומר את הפסקה, ואילו מדברי ר' יהודה החסיד עולה שרק מקצת מיהודי אשכנז עשו כן, ושם ר' יקותיאל העיד על מנהגם של יהודי הריינוס, ור' יהודה החסיד העיד על המנהג באזור רגנסבורג.

בדבריי לעיל הסתפקתי אם דברי הביקורת החריפים של רש"י כנגד אמירת הפסקה 'אמרו כשירד' כוונו למנהג שראה על אדמת צרפת או למנהגם של בני תפוצות אחרות.⁷¹ עתה ברור שדבריו של רש"י כוונו במידה רבה – ואולי אך ורק – כנגד המנהג שראה אצל רבותיו הגדולים בגרמניה. עד היום הניחו הכול בפשטות כי שתיקתם של חכמי גרמניה מלמדת שהם הסכימו עם רש"י שאין לומר את הפסקה 'אמרו כשירד'. אך עתה ברור שההפך הגמור הוא הנכון. שתיקתם של ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגנצא, ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה), מהר"ם מרוטנבורג וכל שאר עשרות חכמי גרמניה לדורותיהם נובעת מכך שהם אמרו מדי שנה בשנה את הפסקה 'אמרו כשירד'. מטעמים השמורים עמם העדיפו חכמי אשכנז שלא להתעמת בפומבי עם ביקורתו

67 הלכות פסח מרבותינו הראשונים, הכולל חידושי הלכות ופירושי רבותינו הראשונים על הפיוט לשבת הגדול 'אדיר דר מתחיים', בתוך: מהר"ם חלאוה על מסכת פסחים, מהדורת ג' ציננער, ירושלים תשמ"ז, עמ' כג.

68 ר' יקותיאל היה תלמידו של ר' שמחה משפירא, אך הוא גם התכתב בזקנתו עם מהר"ם מרוטנבורג (שכתב לו בכבוד רב), שנפטר בשנת 1293; ראו עליו: תשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 119 (דבריו של איגוס שם כאילו מהר"ם מרוטנבורג השיב לר' יקותיאל לאחר שנת 1275 אינם נכונים, ואין כאן מקום להאריך בזה).

69 כ"י קימברידג' Add. 3127, דף 321ב-ג. כתב היד נעתק ברובו בשנת 1399 בידי שמואל בן מנחם, והוא מכיל שורה של חיבורים צרפתיים. אך הפירוש שבגיליון ודפים אחדים בגוף כתב היד נעתקו בידי סופר אחר, יעקב בן ידידיה, שחתם את שמו בדף 42א (עיטור של השם יעקב מופיע גם בדף 251ב, בגיליון) וציין את שנת קע"ד בדף 344א, 344ב. דפים 310-327 נכתבו בידי יעקב בן ידידיה.

70 ראו לעיל ליד הערה 11 וליד הערה 26.

71 ראו לעיל ליד הערה 8 וליד הערה 33.

החריפה של רש"י, אך אין לפרש בשום אופן את שתיקתם כהודאה, כאילו הם הסכימו עם דבריו של רש"י ונמנעו מלומר את הפסקה.

גם דבריו של ר' אלעזר מוורמייזא 'אני [איני] אומר אמרו כשירד [...] ואין אבא מרי הרב ר' יב"ק אומ' כלל,⁷² ראויים מעתה להיבחן באור חדש. ר' אלעזר מוורמייזא ור' יהודה בר קלונימוס ממגנצא אכן לא אמרו את הפסקה, ואולי גם ר' יהודה החסיד לא אמרה, אך חבריהם אמרוה שנה בשנה. בנושאים אחרים הביא ר' אלעזר מוורמייזא שורה ארוכה של חכמים קדמונים כדי שיתמכו בדעתו;⁷³ ומאחר שהביא כאן רק את מנהגו של אביו, קרוב הוא להניח כי אבות אבותיו אכן אמרו את הפסקה 'אמרו כשירד'. אפשר שגם השיבושים המרובים שבהעתקת דברי ההתנגדות של ר' אלעזר מוורמייזא בדרשתו לפסח (שהגיעה לידינו בכתב יד קדום שנעתק בסוף המאה השלוש עשרה או בתחילת המאה הארבע עשרה),⁷⁴ אינם מקריים. בולט בעיקר השיבוש שבתחילת המשפט: 'אני אומר אמרו כשירד, חדא דאין פוסק בדרשא ויוציאנו ה' ממצרים', עד שהמשפט נשמע ככתב סגוריה על אמירת 'אמרו כשירד', בשעה שהנוסח המקורי היה כנראה 'אני [איני] אומר אמרו כשירד, חדא דאין [להפסיק] בדרשא ויוציאנו ה' ממצרים'. ומי יודע אם לא התחכם עמנו הסופר, שפסקה זו הייתה חלק אינטגרלי מהגדה של פסח שלו כפי שלמד בבית אבא, ושינה את לשונו של ר' אלעזר.

ד. השינוי במנהג גרמניה

השינוי הדרמטי בנוסח ההגדה של יהודי גרמניה התרחש כאמור בסביבות שנת 1300, אך הנוסח הישן המשיך להלך בגרמניה עוד כ-100 שנים, עד להיעלמותו המוחלטת. השינוי נבע, כך מסתבר, מהשפעה חזקה של יהודי צרפת, שלא נהגו לומר את הפסקה. אין בכוחי לומר אם נוסחי תפילה אחרים של יהודי גרמניה עברו גם הם שינוי כה בולט בסוף המאה השלוש עשרה ובתחילת המאה הארבע עשרה. עניין זה יתברר, כך יש לקוות, ממחקרו המקיף של יונה פרנקל על סידור התפילה האשכנזי, מחקר העתיד לפרוש לעינינו את כל גלגוליו של נוסח התפילה האשכנזי.⁷⁵ כבר אמרתי לעיל כי תאריך השינוי שאני נוקב בו איננו תאריך מדויק. עם זאת חשוב להדגיש כי אין ספק שהמפנה החל עוד קודם לגירוש יהודי צרפת בשנת 1306. הפסקה 'אמרו כשירד' איננה מצויה כבר בשני כתבי יד שנעתקו בגרמניה בשנת 1303 ובשנת 1304,⁷⁶ ואי אפשר אפוא

72 לעיל ליד הערה 15.

73 כגון הפסקה הסמוכה בדרשה לפסח: 'דם ואש ותמרות עשן [...] על כל תיבה אצבע ידם בכוס היין ומטיפין לחוץ. מנהג אבותינו כן, וכן הנהיג רבינו אלעזר הגדול כל בני ביתו, וכן רבי קלונימוס [ו] כל משפחתו, ורבנא אלעזר חזן ורבינו שמואל ובנו רבינו אברהם היו עושין כמו כן, וכן אבא מרי הר' ר' יב"ק [עושה] כן' (דרשה לפסח [לעיל הערה 14], עמ' 101).

74 דרשה לפסח (שם), עמ' 59.

75 ראו לפי שעה: "פרנקל, 'לחקר תולדות הסידור האשכנזי', מדעי היהדות, 41 (תשס"ב), עמ' 29-36.

76 כ"י ורשה 258 וכ"י אוקספורד 1 Can. Or.; ראו לעיל הערה 62.

לתלות את השינוי בהגירתם של מגורשי צרפת לגרמניה. קשה גם להניח שב־20 השנים שלפני הגירוש היה גל של מהגרים מצרפת לגרמניה והם שהביאו לשינוי המנהג האשכנזי. שני העשורים שלפני גירוש צרפת היו מהקשים ביותר בתולדות יהודי גרמניה. ראשיתם בניסיונו הכושל של מהר"ם מרוטנבורג לברוח מגרמניה בשנת 1286 ובמאסרו בבית הכלא שנים ארוכות, עד יום מותו, המשכם בפרעות רינדפליש בשנת 1298 ובחורבן של עשרות קהילות, וסיומם בבריחתו של הרא"ש מגרמניה, תחילה לסאביה ולאחר מכן לספרד. קשה אפוא להניח כי בשעה שיהודי גרמניה ניסו להימלט על נפשם לארצות אחרות, הלכו רבים מיהודי צרפת בדרך ההפוכה והיגרו לגרמניה.

מסקנת הדברים היא שתהליכים פנימיים הם שהביאו את יהודי גרמניה לאמץ את נוסח ההגדה הצרפתי. מסתבר שהייתה כאן הבשלה מאוחרת של תהליך שהחל כ־80 שנים קודם לכן, כאשר התחדשו הקשרים ההדוקים שבין חכמי גרמניה וצרפת. מחקרים של השנים האחרונות הראו שסמוך לפטירתו של רבנו תם בשנת 1171 נותקו לפתע הקשרים בין יהודי גרמניה וצרפת, שהיו מפותחים מאוד בראשית תקופת בעלי התוספות. נתק זה נמשך קרוב ל־50 שנה, והוא בא לקצו לערך בעשור השני של המאה השלוש עשרה. או אז חידשו התלמידים האשכנזים את המנהג הנושן לנסוע ללמוד תורה אצל בעלי התוספות בצרפת, ורק אז הגיעה סוף סוף תורתם של ר' יצחק (ר"י) הזקן ותלמידיו אל אדמת גרמניה.⁷⁷ לאיחוד המחודש שבין שני מרכזי התורה החשובים היו פירות מועילים רבים, אך הוא הביא גם להשתלטותה של תורת צרפת על אדמת גרמניה. תולדותיה של הפסקה 'אמרו כשירד' בגרמניה מזכירות את הדברים שכתב חיים סולוביצ'יק על השינויים הדרמטיים שחלו בעולם ההלכה האשכנזי בשלב מוקדם יותר של המאה הי"ג:

תורות צרפת ואשכנז נפגשו ברבע השני של המאה הי"ג, אך ההשפעה היתה חד־סטרית. במשך כל המאה התנכרה צרפת לגמרי למחשבתם של חכמי גרמניה [...] ואילו אשכנז נסחפה בגל הצרפתי, איבדה את עצמאותה התורנית וחדלה להיות חטיבה מיוחדת מבחינת המחשבה ההלכתית [...] ה'אור זרוע', ר' מאיר מרוטנבורג, המרדכי ור' מאיר הכהן – כבר שייכים לעולם שנתמזגו בו תורות צרפת ואשכנז, ואילו הרא"ש – צרפתי הוא כמעט לכל דבר.⁷⁸

סולוביצ'יק סייג אמנם את דבריו והוסיף בהערה שדבריו אמורים רק במחשבה ההלכתית, ואילו מבחינת המנהג שמרה גרמניה על ייחודה עוד שנים רבות; אך עתה מתברר שגם בתחום נוסח התפילה – ולפחות בנושא הנדון כאן – הלכה גרמניה שבי אחרי צרפת.

77 י' זוסמן, 'מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך', מוסף מדעי היהדות, 1 (תשנ"ג), עמ' 39, הערה 63 ועמ' 48-54; ש' עמנואל, 'ואיש על מקומו מבואר שמו': לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423-440.

78 ח' סולוביצ'יק, הלכה, כלכלה ודימוי-עצמי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 97-98. ראו גם דבריו במאמר מוקדם: H. Soloveitchik, 'Three Themes in the Sefer Hasidim', (1976), p. 349.

צחוק הגורל הוא שניצחון הנוסח הצרפתי על זה האשכנזי אירע בדיוק בשנים שבהן עמדו שני המרכזים בפני משברים קשים מאי פעם. יהדות גרמניה עמדה בפני ביקורתו החריפה של רש"י ויכלה לה במשך 200 שנים, ורק בשנות המשבר הקשות של סוף המאה השלוש עשרה ותחילת המאה הארבע עשרה נכנע המנהג האשכנזי לזה הצרפתי. הצד המנצח, זה הצרפתי, הגיע גם הוא לקו הגמר של ההתמודדות כשכוחו כבר אינו עמו. רש"י, חתניו, נכדיו וניניו – אלו שהביאו לתנופה אדירה בבית המדרש הצרפתי – לא הצליחו להכניע את המנהג האשכנזי. רק ממשיכי דרכם, שפעלו בדמדומי התקופה ובעת שיהדות צרפת כבר ירדה מגדולתה,⁷⁹ רק הם הצליחו סוף סוף לשנות את נוסח ההגדה של פסח של יהודי גרמניה.

ה. ההיבט הפילולוגי ומשמעותו ההיסטורית

אמירת הפסקה 'אמרו כשירד' אופיינית הייתה עד סוף המאה השלוש עשרה בראש ובראשונה למנהג האשכנזי. אך עדויות אחרות שהבאתי מלמדות כי במקומות נוספים רבים היו יחידים או קבוצות שנהגו לומר את הפסקה: באנגליה, בספרד, בפרובנס, ביוון ובחלב שבסוריה. את מקורו הראשון של המנהג לומר את הפסקה אינני יכול לזהות, אך בדיקה זהירה של חילופי הנוסח בפסקה מסייעת לעקוב אחר מקצת גלגוליה מאזור לאזור. טבלה סינופטית של נוסחי הפסקה מובאת להלן בנספח, וכאן אנסה לעמוד על משמעותם של החילופים.

א. חילוף הנוסח הראשון הבולט לעין הוא במילות הפתיחה לפסקה. בארבעה מקורות – במחזור ויטרי (שהפסקה היא כאמור תוספת מאוחרת בו ולא חלק מהמחזור המקורי), בפירוש אשכנזי לתורה,⁸⁰ בסידור שנדפס בעיר טרין בשנת רפ"ה ובמחזור כמנהג ארם צובה – פותחת הפסקה במילים 'אמרו חכמים כשירד רבון העולם' (או 'אמרו חכמים ז"ל' או 'אמרו רבותינו זכרונם לברכה'), ואילו בכל שאר עדי הנוסח פותחת הפסקה במילים 'אמרו כשירד', והנושא חסר במשפט. נוסח פגום זה עמד גם לפני רש"י הצרפתי, ר' יהודה הלוי הספרדי, ר' אלעזר מוורמייזא, ר' יהודה בר יקר ור' יצחק אלאחדב.⁸¹ למרות הדמיון בעניין זה בין הנוסח שבסידור טרין לזה שבמחזור ארם צובה, ואף שמחזור ארם צובה נדפס גם הוא בצפון איטליה, ורק שנים אחדות לאחר סידור טרין, ברור שמחזור ארם צובה לא העתיק מסידור טרין, שכן יש בו נוסחאות טובות מאלו שבסידור טרין.⁸²

79 H. Soloveitchik, 'Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz – 1096, 1242, 1306 and 1298', 12 (1998), pp. 72-76.

80 ראו לעיל הערה 65.

81 רש"י: ראו לעיל ליד הערה 8; ר' יהודה הלוי ור' יהודה בר יקר: ראו לעיל הערות 23-24; ר' אלעזר מוורמייזא: ראו לעיל ליד הערות 14-15; ר' יצחק אלאחדב: ראו לעיל הערה 28.

82 כגון: 'מהם מלאכי אש ומהם מלאכי ברד ומהם מלאכי רתת ומהם מלאכי זיע ומהם מלאכי חלחלה' במחזור ארם צובה לעומת 'מהם מלאכי אש מהם מלאכי זיע מהם מלאכי רתת' במחזור טרין (המילים 'מהם מלאכי ברד' מצויות גם בעדי הנוסח האחרים, שאינם תלויים במחזור ארם צובה, והן בוודאי מקוריות).

ב. הנוסח המלא של הפסקה מצוי בשני מקורות בלבד: במחזור ויטרי ובסידור טרין. בשני עדי נוסח אלו יש בפסקה דר'שיח מרובע בין הקב"ה למלאכים: 'אמרו לפניו רבונו של עולם הנח לנו ונעשה רצונך, אמר להם הניחו לי ואעשה רצון בניי, אמרו לפניו רבונו של עולם והלא מלך בשר ודם שבראת בעולמך [...] אמר להם לא נתקרה דעתי [...]'. בנוסח שבמחזור ארם צובה חסרות שתי הצלעות הראשונות של המשא ומתן שבין הקב"ה למלאכים, וכנראה דילג המעתיק מחמת הדומות 'אמרו לפניו' / 'אמרו לפניו'.

גם בנוסח שבספר 'עץ חיים' האנגלי חסרות שתי הצלעות הראשונות של המשא ומתן שבין הקב"ה למלאכים, אך כאן אין מדובר בדילוג מחמת הדומות בלבד אלא בעיבוד מכוון. הצלע הראשונה במשא ומתן נשמטה לגמרי, ואילו הצלע השנייה צורפה לצלע הרביעית (ולצורך כך נוספה ביניהן המילית 'ש'): 'אמר להם הניחו לי ואעשה רצון בני שאין דעתי נתקרה [...]'.⁸³

הנוסח האשכנזי, בכל כתבי היד המרובים שלו, זהה כמעט לגמרי לנוסח שבספר 'עץ חיים', אך הצלע הראשונה, שצורפה שם כאמור לרביעית, קוצרה בנוסח האשכנזי, ונותרו ממנה רק המילים 'הניחו לי' ותו לא. הנוסח שהביא ר' יצחק ב"ר ישראל בספרד והנוסח שבסידור מנהג יוון זהים לנוסח האשכנזי (בשניהם צורפה הצלע הראשונה לרביעית אך נותרו ממנה רק שתי המילים הראשונות), ועל כן ברור שהם משתלשלים ממנו.

המסקנה העולה היא שהנוסח האשכנזי והנוסח שבספר 'עץ חיים' האנגלי מקורם אחד, אך הנוסח שבספר 'עץ חיים' מדוקדק מעט יותר ובמילים אחרות, הנוסח שציטט ר' יעקב חזן מלונדון הוא 'אביו' של הנוסח האשכנזי.⁸⁴

אפשר להציע שני הסברים להשתלשלות הנוסח האשכנזי מזה האנגלי. על פי הסבר אחד מקורה הראשון של הפסקה 'אמרו כשירד' בצפון אירופה היה על אדמת אנגליה, ומשם עברה לגרמניה. מקורות אחדים מעידים על מחזורי תפילה אנגליים שהגיעו לאדמת גרמניה במהלך המאה השתים עשרה, וכבר דנו בכך נפתלי וידר ודוד גולניקין.⁸⁵ הם הביאו בין השאר כי ראבי"ה ור' אפרים מבוא ציטטו בשתי הזדמנויות שונות 'מחזור הבא מאי הים', ר' אפרים מבוא סיפר גם על ביוה של כתבי יד בעיר יורק שבאנגליה ועל מכירתם ליהודי קלן והסביבה; וחסידי אשכנז הרבו להתפלל עם נוסחי תפילה של 'אנשי איי הים'. לפי הסבר זה נאמר כי הנוסח האשכנזי המשובש של 'אמרו כשירד' הגיע לגרמניה ישירות מאנגליה, ואילו בני צרפת לא אמרו מעולם את הפסקה. דבריו של רש"י כווננו, אליבא דהסבר זה, אך ורק כנגד המנהג האשכנזי (ואולי גם כנגד המנהג באנגליה).

על פי הסבר אפשרי אחר מקורם הראשון של הנוסח האנגלי ושל הנוסח האשכנזי הוא הנוסח

83 אין בכוונתי לומר שהנוסח האשכנזי הועתק מספר 'עץ חיים', שהרי ספר זה מאוחר ממקצת כתבי היד של הנוסח האשכנזי. הנוסח שבספר 'עץ חיים' הגיע לידינו בכתב יד אחד בלבד, ויש בו שיבושים מקומיים שאינם בנוסח האשכנזי, כגון השמטת המילים 'שבראת בעולמך'.

84 נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א, 'ירושלים תשנ"ח', עמ' 385-387; ד' גולניקין, 'רבינו ש"ח', סיני צח (תשמ"ו), עמ' רא-רו.

הצרפתי הקדום, זה שלפני ביקורתו של רש"י. לפי הסבר זה הנוסח הצרפתי הקדום של ההגדה כלל את הפסקה 'אמרו כשירד', באותה לשון כפי שהיא בספר 'עץ חיים'. נוסח זה נעלם לחלוטין מעל אדמת צרפת בעקבות התנגדותו החריפה של רש"י, ועקבותיו נותרו רק בארצות שממזרח וממערב לצרפת. יהודי אנגליה שמרו על הנוסח הצרפתי כמות שהוא, ואילו בנוסח האשכנזי נשמטו מילים אחדות, ומן הצלע הראשונה של הדורשיח נותרו רק שתי המילים 'הניחו לי'. ההסבר שמקורה הראשון של הפסקה בצרפת נראה סביר יותר בעיניי, וזאת בשל העדויות המקוטעות שהבאתי לעיל כי הפסקה 'אמרו כשירד' מוכרת הייתה במידה זו או אחרת גם בספרד ובפרובנס. רחוק הוא להניח כי הפסקה מצויה הייתה בנוסחי כל הארצות שמסביב לצרפת – ממזרח, ממערב ומדרום לה – ורק לצרפת היא לא הגיעה מעולם. מסתבר יותר כי גם בצרפת מוכרת הייתה הפסקה, אלא שביקורתו החריפה של רש"י העלימה אותה לחלוטין מטופסי ההגדה הצרפתיים. אך הנוסח הצרפתי הקדום התפשט עוד קודם לזמנו של רש"י לאנגליה ולאשכנז, ובארצות אלו אפשר למצוא את עקבותיו של הנוסח המשובש של הפסקה שרווח בצרפת.

*

הנוסח שבמדרש הגדול איננו תלוי כמובן אף באחד מעדי הנוסח האחרים. מבנה הדרשה שם דומה לזה שבמחזור ויטרי ובסידור טרין, אך נשמטו בו הצלע השנייה והשלישית במשא ומתן שבין הקב"ה למלאכים. ניתן היה להסביר זאת בדילוג מחמת הדומות, 'אמר להם'/'אמר להם' (בדומה לספר 'עץ חיים' ולתולדותיו, ששם נשמטו כאמור הצלע הראשונה והשנייה), אילולי נשתמרה במדרש הגדול המילה האחרונה בצלע השלישית, 'במצרים'. מעתה ברור שאי אפשר לתלות את החיסרון בדילוג מכני של הסופר, ואולי יש כאן השמטה מכוונת, ברוח ביקורתו של רש"י על אמירת הפסקה.

ו. נספח: טבלה סינופטית של חילופי הנוסח

[illegible]

הנסח האשכנזי מובא כאן לפי כ"י אמסטרדם B. 166 (לעיל הערה 40) כ"י מורנוס 3-015 f.dbg קודם מכ"י אמסטרדם, אך דפיו פגומים מעט (עם זאת ברור לחלוטין מזהר הפגום שדנוסח בו זהה לזה שבכ"י אמסטרדם).

בפירוש התורה לר' יהודה הכסיד: במצרים (מחזורת למה [לעיל הערה 165] וכן במקבילה שבפירוש הרקח על התורה, ב' בני ברק תשל"ט-תשמ"א, עמ' 500) בפירוש רבנו אפרים (לעיל הערה 65): לומר מצרים; בפעם הוא (לעיל הערה 65): אל המצרים על חם;

טבלה סינופטית של חילופי הנוסח (המשך)

[illegible]

טבלה סינופטית של חילופי הנוסח (המשך)

לא נתקרה דעתי עד שארד אני בעצמי	אמר להם	מחזור ויטרי
אין דעתי נתקרה עד שיריד אני בעצמי	אמי להם	סדר טרין
שאין דעתי נתקרה עד שארד אני בעצמי	אמר להם	עץ חיים
שאין דעתי נתקרה עד שארד אני בעצמי	אמר להן	אשכנז
שאין דעתי מתקרת עד שארד אני בעצמי	אמר להם	ר' יצחק ישראל
שאין דעתי מתקרת עד שארד אני בעצמי	אמר להם	יזון
אין דעתי מתקרת עד שארד אני בעצמי	אמר להם	ארם צובה
אין דעתי מתקרת עד שאני בעצמי	אמר להן	מדרש הגדל

אני כבודי אני בגדלתי אני בקדושותי אני ה' אני הוא ולא אחר	ואעשה נקמה במצרים	מחזור ויטרי
לכך נאמר וינגזו בכבודות	ואעש' נקמ' במצרי'	סדר טרין
	ואעשה נקמה במצרים	עץ חיים
	ואעשה נקמה במצרים	אשכנז
	ואעשה נקמה במצרים	ר' יצחק ישראל
	ואעשה שפטים	יזון
		ארם צובה
		מדרש הגדל